

STŘEDOŠKOLSKÁ ODBORNÁ ČINNOST

Obor č. 14: Pedagogika, psychologie, sociologie a problematika volného času

Psychologický vztah ke krásné literatuře a jeho přínos psychologii

**Tomáš Jašek
Jihomoravský kraj**

Blansko 2025

STŘEDOŠKOLSKÁ ODBORNÁ ČINNOST

Obor č. 14: Pedagogika, psychologie, sociologie a problematika volného času

**Psychologický vztah ke krásné literatuře a jeho
přínos psychologii**

**The Psychological Relationship to Literature and Its
Contribution to Psychology**

Autor: Tomáš Jašek

Škola: Gymnázium Blansko, Seifertova 13, 678 01, Blansko

Kraj: Jihomoravský kraj

Konzultant: Mgr. Libuše Kalvodová

Blansko 2025

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem svou práci SOČ vypracoval samostatně a použil jsem pouze prameny a literaturu uvedené v seznamu bibliografických záznamů.

Prohlašuji, že tištěná verze a elektronická verze soutěžní práce SOČ jsou shodné.

Nemám závažný důvod proti zpřístupňování této práce v souladu se zákonem č. 121/2000 Sb., o právu autorském, o právech souvisejících s právem autorským a o změně některých zákonů (autorský zákon) ve znění pozdějších předpisů.

V Blansku dne.....

Tomáš Jašek

Poděkování

V první řadě děkuji své garantce Mgr. Libuši Kalvodové za poskytnutí pro mě nepostradatelných konzultací a hlavně trpělivosti v prvních fázích této práce. Její dohled měl vliv na mnohem více než jen na tuto práci. Dále paní učitelce Mgr. Kláře Pernicové, která této práci poskytla potřebnou češtinářskou kontrolu a několik cenných podnětů. Neopomenutelně také své rodině, bez které by tato práce nemohla vzniknout.

Anotace

Napříč celou prací se její autor zabýval bohatým a různorodým vztahem mezi psychologií a krásnou literaturou. Snažil se pochytit potenciál, který literatura psychologům nabízí, a jakými způsoby k ní lze psychologicky přistupovat. Počínaje základním souhrnem vzájemného vztahu literatury a psychologie rozvíjí práci z výchozího bodu, založeného na podobnosti obou disciplín, tedy, že středem jak literatury, tak psychologie je člověk. Poté vyčleňuje několik specifických přístupů. Začíná nejprve v literatuře, bez jakýchkoliv psychologických teorií, a nechává vyniknout její čistý psychologický aspekt, tedy určitou formu psychologického poznání, kterou nám literatura sama o sobě nabízí. Odtud přistupuje k ilustrativním a dalším funkcím, které literatura poskytuje psychologickým konceptům, aby následně plynule přešel do kompletního psychologického (psychoanalytického) pohledu. Práci ukončuje představením literatury v mezích terapeutického využití. Autor, pokud možno, celistvě zdůrazňuje potenciál, který literatura psychologii nabízí, přehledně, skrze jednotlivé přístupy, bez toho, aby se v práci přikláněl ke kterémukoliv z nich a opomíjel tak ty ostatní.

Klíčová slova

vztah literatury a psychologie; psychologie literatury; psychologie v literatuře; poznání z krásné literatury; psychoanalýza literatury

Annotation

Throughout the whole thesis, its author explores the rich and diverse relationship between psychology and literature. His aim is to capture the potential that literature offers to psychologists and the ways it can be psychologically approached. Beginning with a basic summary of the mutual relationship between literature and psychology, he develops the work from the fundamental similarity of both disciplines—that at the center of both psychology and literature stands the human being. Subsequently, he presents several specific approaches. The work begins with literature completely isolated from psychological theories and concepts, allowing the pure psychological aspects of literature to stand out. In this way, it presents a form of psychological knowledge that literature provides on its own. From there, the focus shifts to the illustrative and other functions that literature offers to psychological concepts, followed by a complete psychological (psychoanalytic) perspective. The work concludes by presenting the therapeutic use of literature. The author comprehensively emphasizes the potential literature holds for psychology while presenting various approaches systematically, without favoring one at the expense of others.

Keywords

relationship between literature and psychology; psychology of literature; psychology in literature; knowledge from literature; psychoanalysis of literature

Úvod	7
1 Vztah psychologie a literatury	8
1.1 Společný zájem o člověka	8
1.2 Vývoj vztahu psychologie a literatury	9
1.3 Psychologické přístupy k literatuře	11
1.3.1 Literatura nadřazená: Využívání psychologického poznání v literatuře	12
1.3.2 Rovnocenný vztah: Uplatňování psychologických konceptů a teorií v literatuře ..	12
1.3.3 Psychologie nadřazená: Psychologický výzkum literatury	12
1.3.4 Terapeutické využití krásné literatury	13
2 Využívání psychologického poznání v literatuře	13
2.1 Povaha psychologického poznání tvořeného spisovatelem	13
2.1.1 Zkušenost a vědomí v literatuře	14
2.1.2 Objektivně orientované poznání	16
2.1.3 Implicitní ideje v literatuře a poznání	17
2.2 Přínos psychologického poznání v literatuře	18
2.2.1 Pochopení na personalistické úrovni	18
2.2.2 Inspirace teorií a hypotéz	19
2.3 Způsoby praktické studie literatury	20
2.4 Závěrem o literatuře pro literaturu	21
3 Uplatňování psychologických konceptů a teorií v literatuře	22
3.1 Ilustrace/demonstrace	23
3.1.1 Analýza postav a literárního poznání děl	24
3.2 Rozvoj konceptů	26
4 Psychologický výzkum literatury	26
4.1 Přínos psychologického výzkumu literatury	27
4.2 Klinická psychologie literatury	28
4.2.1 Psychoanalytický pohled na literaturu	28
4.2.2 Analýza autora	28
4.2.3 Kritika	29
4.3 Vědecká psychologie literatury	29
5 Terapeutické využití krásné literatury	30
Závěr	31
Použitá literatura	33

Úvod

Ještě dávno před vědeckou psychologií byly komplexní otázky lidské psychologie objevovány v eposech, tragédiích, básních, novelách a rozsáhlých románech krásné literatury. Po boku filosofie byla literatura dlouho jedním z ojedinělých zdrojů poznání, ze kterých se mohl člověk dozvědět více o sobě samém. Psychiatři 20. století jako Freud, Jones, Rank, Jung, Adler, Frankl nebo Fromm literatury hojně využívali, někteří z nich se na ni i zaměřili ve svých textech. Tito a další se „[...] obraceli k literatuře, když chtěli něco doložit, ukázat názorně, předvést nuance.“¹ Goethe, Mann, Flaubert, Proust, Joyce, Woolfová nebo Dostojevský, ti a mnozí další si vyžádali pozornost psychologů. Ovšem umělcům zase nemohly uniknout pokroky, kterých tato mladá věda dosahovala. Psychoanalýza měla značný dopad na mnoho spisovatelů a básníků, surrealismus byl Freudovými koncepty přímo fascinován. Mezi literaturou a psychologií existuje bohatý a různorodý vztah. Ve své práci se na tento vztah zaměřím z hlediska psychologie. Cílem je zpracovat, jakým způsobem mohou psychologové k literatuře přistupovat, a poté tedy, co z literatury mohou získat – jak jim může být krásná literatura přínosná. Toto téma jsem si zvolil proto, že spojuje dvě mně velice blízké oblasti, o které se dlouhodobě zajímám.

Prvotním krokem této práce je zpracovat základní povahu vztahu psychologie a literatury. Tak provedu v první kapitole, kde na základě této povahy odvodím možné psychologické přístupy k literatuře: Využívání psychologického poznání v literatuře, Uplatňování psychologických konceptů v literatuře, Psychologický výzkum literatury a Terapeutické využití krásné literatury. Na základě tohoto rozdělení dále strukturuji i svoji práci, v jejímž průběhu detailně představím a proberu každý přístup s ohledem na jeho přínos psychologům. Některé přístupy vyžadují ke svému představení příkladnou psychologickou teorii. Pro tento účel je na každém možném místě využita psychoanalýza. Není to proto, že jinou teorii a koncepty nejde použít, ale pouze je tak obtížnost zpracování celé problematiky práce snížena.

Ve své práci používám široké spektrum literatury. Základním zdrojem jak inspirace, tak úvodních informací mi byla kniha *Literární psychologie* od Z. Vybírala. Dále mým hlavním zdrojem byly knihy *Psychologie umělecké literatury* od J. Viewegha z české literatury a z cizojazyčné poté *Psyche and the Literary Muses* od M. S. Lindauera. U těchto zdrojů by se dalo říct, že se vyjadřují (ač v místech jen krátce) k veškerým tématům zpracovaných v této práci. V místech, kde bylo nutno řešit základní otázky spojené s literární teorií, čerpala práce z díla *Teorie literatury* od R. Welleka a A. Warrena. Současný pohled na Freudovu psychoanalýzu, která byla v této práci na mnoha místech užita, byl získán od M. Nakonečného z *Umění a psychoanalýza*.

Nosné téma práce spočívá v tom, že zpracovává problematiku krásné literatury a psychologie od jejího základu, přičemž výsledky prezentuje prakticky skrze jednotlivé psychologické přístupy. Tímto způsobem je potenciál literatury, který se práce snaží pochytit, prezentován v odpovídajícím kontextu.

¹ VYBÍRAL, Zbyněk, 2020. *Literární psychologie: psychologie psaná spisovateli*. Praha: Nová beseda. ISBN 978-80-88383-19-2. (viz s. 8)

1 VZTAH PSYCHOLOGIE A LITERATURY

Stejně jako psychologie tak i literatura staví do středu svého zájmu člověka, v tomto směru jsou si tedy obě disciplíny blízké, jen každá má svoje unikátní a specializované způsoby, jakými k člověku přistupuje.² To je základním výchozím bodem této práce. V průběhu kapitoly představím povahu vztahu psychologie a literatury nejdříve z pohledu společného zájmu o člověka a poté z pohledu historického vývoje tohoto vztahu. Na základě takto provedeného průzkumu poté nabídnu rozdělení problematiky práce na jednotlivé psychologické přístupy k literatuře.

1.1 Společný zájem o člověka

Krásná literatura detailně zobrazuje aspekty lidského života od těch každodenních a malicherných, kterým nepřisuzujeme přílišný význam, až po vlivné životní události. Najdeme v ní i komplexnější aspekty lidského chování a prožívání, které studuje samotná psychologie. Příkladem může být zachycení sociálních nebo intrapersonálních vztahů, procesu dospívání, socializace, různorodých traumat, psychických stavů a vše doprovázejících emocí nebo i duševních onemocnění, jakými jsou schizofrenie nebo epilepsie či bipolární porucha.³ Snad vše, co je aspoň trochu lidské, najdeme v literatuře. Člověk je v ní zachycován jako individuální, komplexní, dynamický a neustále se vyvíjející jedinec. Britský spisovatel a literární teoretik David Lodge označil román za pravděpodobně ten „[...] neúspěšnější pokus o popsání individuální zkušenosti každého člověka pohybujícího se skrze místo a čas.“⁴ V rámci románu se vyčlenil i žánr zaměřující se hlavně na psychologicky významnou zkušenost a individualitu postav, tj. psychologický román. Někteří autoři sestupují až na úroveň samotného vědomí, které zobrazují, a zprostředkovávají skrze ně zkušenost – ku příkladu Joyce. Podle psychologa Z. Vybírala disponuje literatura smyslem pro citlivý nebo až hypersenzitivní popis lidské psychiky, který je individualizovanější než popisy odborné psychologie.⁵ Spisovatelům však nic nebrání v tom, aby jejich díla, kromě senzitivního záznamu chování a subjektivní zkušenosti, obsahovala také objektivně formulované poznání jako takové. Tedy řekněme jejich vlastní spisovatelské psychologické poznatky. Typickým příkladem je Hledání ztraceného času Marcela Prousta, které poskytuje velké množství psychologického poznání, např. ohledně paměti.

² ARAS, Goksen, 2015. Personality and Individual Differences: Literature in Psychology- Psychology in Literature. Online. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. Vol. 185, no. 4, s. 250-257. ISSN 1877-0428. Dostupné z: <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.03.452>. [cit. 2025-01-27].

³ Příkladem zobrazení schizofrenie je např. Fuksův Pan Theodor Mundstock, pro epilepsii zase Dostojevského Idiot.

⁴ LODGE, David, 2002. *Consciousness and the Novel: Connected Essays*. London: Secker & Warburg, s. 1-91. ISBN 0-674-00949-5. (viz s. 10)

⁵ VYBÍRAL, Zbyněk, ref. 1, s. 11

Psychologie a literatura se společně překrývají, jelikož „[...] selektivně prozkoumávají určité části z celku člověčí zkušenosti.“⁶ Obě tedy staví do středu svého zájmu člověka, přičemž i krásná literatura může svým způsobem poznávat jeho psychologický aspekt, snažit se člověka vysvětlit, pochopit jeho unikátní zkušenosti, motivace, chování, emoce... Taková podobnost se nepochybně promítá i do povahy psychologické (klinické, terapeutické) a spisovatelské činnosti. Snad nejvýraznější paralelou je u obou určité vcítění, či přesněji sídlení v jiné osobě a snaha o hluboké pochopení. Vše, co jsme doposud zmínili v rámci této kapitoly, včetně toho, jak se přístup psychologa a spisovatele naopak liší, bude detailněji rozebráno a demonstrováno v kapitole 2. Další takovou paralelou je schopnost díla vyvolávat katarzi – uvolňovat emoce a osvobozovat čtenáře nebo i spisovatele od jejich tlaku.⁷ S tím souvisí i podobnost, kdy jak psychologie, tak literatura umožňují člověku sebe sama poznávat a orientovat se v životě. Čtenář se může najít v jedné z postav – v životě těchto postav, podobně jako v psychologické typologii a konceptech, ztotožnění je většinou častou interakcí mezi čtenářem a dílem. „Život vytváří model pro literaturu a zpětnou vazbou funguje literatura a umění jako model k životu.“⁸ V tomto smyslu plní literatura podobnou úlohu jako psychologie, nelze však opomíjet, že tato úloha je literatuře mnohem vlastnější než psychologii. Literatura je důležitou součástí kultury a po stránce kulturní činnosti a jejího formování zasahuje do života podstatnějším způsobem než psychologie. Literatura totiž detailně ve větší celistvosti zobrazuje život samotný.

1.2 Vývoj vztahu psychologie a literatury

Jak jsme poznali, literatura s psychologií jsou už od počátku své existence do určité míry provázány. Takové společnosti psychologové využívali a stále se na ni odkazují i teď – o tom bude řečeno ještě mnohé v jednotlivých přístupech. O vyčtení veškerých těchto odkazů každého psychologa se rozhodně nesnažím. Pojďme se tedy zaměřit na vývoj vztahu literatury a psychologie s důrazem na body výrazného vzájemného sblížení obou disciplín. Takový vztah musí začít buď na určitém psychologickém oboru, který se krásnou literaturou zabývá, nebo ze strany literatury díly, které úzce pracují s psychologickou realitou (vlastnosti literatury popsané v předchozí kapitole budou v těchto dílech tedy obzvláště dominantní). Všechna taková literární díla můžeme příhodně nazvat psychologickými, většinou tedy psychologickými romány, avšak pravidlo to rozhodně není.

Výrazný počátek tohoto vztahu vidíme v 19. století. V literatuře roste realismus a vůči člověku krutě deterministický naturalismus, tedy směry, v jejichž duchu vznikají díla jako *Paní Bovaryová* od Flauberta, *Zločin a trest* Dostojevského, romány Émila Zoly a mnohá další. V literární vědě se rozvíjí pozitivismus, který reprezentuje zejména literární

⁶ MOGHADDAM, Fathali M., 2004. From 'Psychology in Literature' to 'Psychology is Literature': An Exploration of Boundaries and Relationships. Online. *Theory & Psychology*. Roč. 14, č. 4, s. 505-525. Dostupné z: <https://doi.org/10.1177/0959354304044922>. [cit. 2025-01-26]. (viz s. 5)

⁷ Goethovo *Utrpení mladého Werthera* je toho dobrým příkladem, jak z hlediska samotného autora, tak potenciálně i čtenáře.

⁸ PONDĚLÍČEK, Ivo, 2016. *Labyrinty duše & bída psychologie: výběr esejů*. Praha: Prostor. ISBN 978-80-7260-328-2. (viz s. 269)

teoretik Hippolyte Taine a jeho žák Émile Hennequin. Oba v duchu výrazných úspěchů přírodních věd zkoumali hlavně vztah spisovatele a jeho díla, přičemž zdůrazňovali vliv převážně sociologických složek. Jejich přístup se však jako první orientuje na psychologii autora, to až do takové míry, že podle J. Viewegha ho lze označit za psychologický redukcionismus.⁹ Jejich přínos tedy podle něj spočívá v tom, že jako první otevřeli cestu psychologickému výzkumu literatury.¹⁰ Hennequinovu vědu estopsychologii lze vnímat jako předchůdce oboru psychologicky studujícího literaturu. Pozitivisté měli vliv i na českou literární teorii přelomu 19. a 20. století: František X. Šalda, Arne Novák nebo i T. G. Masaryk měli psychologické tendence, ovšem pro nás nejvýraznějším představitelem byl Otokar Fischer, který se psychologickou problematikou literatury zabýval celý život a v roce 1917 vydal *Otázky literární psychologie*. Zde se pokusil o vyčlenění vědy psychologicky studující literaturu a také zpracoval dosavadní snahy o pochopení literatury tímto způsobem. V Německu se literaturou zabýval Wilhelm Dilthey, který měl vliv i na výše zmíněné české teoretiky.

Snad vrchol vzájemného vztahu nastává až ve 20. století, jehož hlavní projev představuje Freudova psychoanalýza. Literatura ji doprovází od počátku, Freud jí využívá už v díle *Výklad snů*. Ze Sofoklovy tragédie zde vzniká název Oidipova komplexu, který je hned vzápětí demonstrován na Shakespearově Hamletovi. Po výkladu snů následuje roku 1907 dílo *Blud a sny* v Gradivě Wilhelma Jensena, což představuje jeho vůbec první analýzu literárního díla. Hned rok poté publikuje práci *Básník a lidské fantazie*, kde se zaměřuje na osobu umělce. Posledním Freudovým dílem, které je nutno zmínit, je *Dostojevský a otcovražda*, ve kterém provádí analýzu tohoto slavného autora. Z jeho přístupu vzniká naprosto nový způsob literární kritiky, která se neštítí ani tvůrčího procesu, ani psychologie autora, a dokonce ani psychologie publika nebo čtenáře. Relevantní pro psychoanalýzu jsou díla od antiky po současnost, včetně romantismu, který se k psychoanalýze v mnoha směrech přiblížil (tedy ještě před jejím vznikem). Goethe nebo Wordsworth vyslovili myšlenky, které ty Freudovy jen podtrhovaly. Psychoanalýza měla na tehdejší literární dění velký dopad. Nalezli v ní spoustu inspirace surrealisté, kteří si ji postupně osvojili a postavili prakticky do definice svého směru. Ač se s Freudem snažili navázat užší spoluprací, nedá se říct, že by se k ní Freud kdy otevřel. Tímto ovšem vliv rozhodně nekončí, např. Virginia Woolf se obrátila ke studiu psychoanalýzy v souvislosti se svými duševními problémy. Samuel Beckett ji dokonce podstupoval. U Stephana Zweiga a Davida H. Lawrence se dá říct, že je přímo ústřední součástí jejich děl. Freuda nalezneme i v deníku Franze Kafky. Thomas Mann se v proslovu k Freudovým osmdesátým narozeninám zase vřele vyjádřil ke vztahu mezi literaturou a psychoanalýzou. Mimo jiné i Romain Rolland udržoval s Freudem živou korespondenci. Na Freudovu kritiku z psychologů dále navazovali Rank, Jones nebo Stekel.

Podstatně jiný pohled na literaturu představil C. G. Jung, který svoje názory prezentoval v textu *Psychologie a básnictví*. Myšlenky kolektivního nevědomí a archetypů inspirovaly tzv. Archetypální kritiku. Příkladem tohoto směru v literární teorii je např. Northrop H. Frye.

⁹ VIEWEGH, Josef, 1999. *Psychologie umělecké literatury: k problematice a metodologii nové interdisciplíny*. Brno: Nakladatelství P. Křepela. ISBN 80-902653-1-6. (viz s. 96)

¹⁰ Tamtéž, s. 90

S Jungem také můžeme spojit Jamese Joyce, jehož dílo *Odyseus* se dostalo pod Jungův nelítostný literárně kritický hledáček. Všichni doposud zmínění spisovatelé, z většiny modernisté, své umění k psychologii velmi přibližují. Nelze zapomenout ani na Marcela Prousta a jeho monumentální *Hledání ztraceného času*.

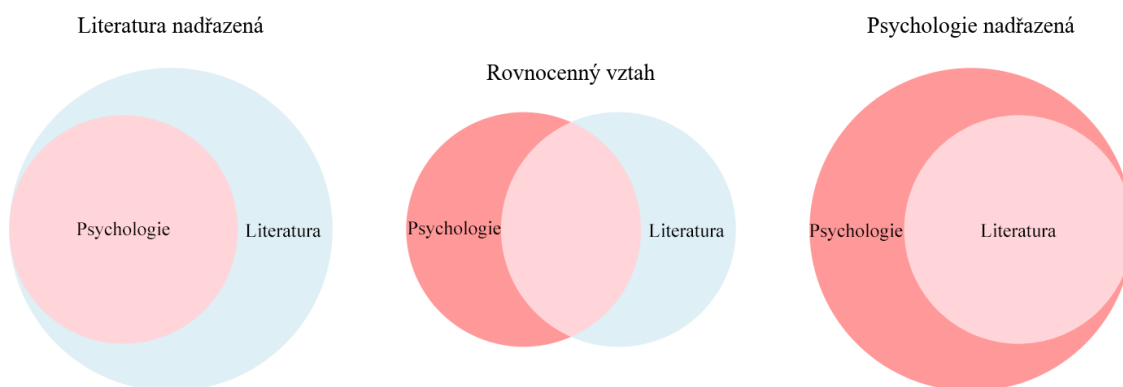
Posledním významným psychologem je Jacques Lacan, který v polovině 20. století ohlásil svůj „návrat k Freudovi“. Obecně se dá říci, že Lacanův přístup k literatuře je srovnatelný s tím Freudovým, jen k ní přistupoval se svými odlišnými koncepty. Stejně jako všichni předchozí psychologové i Lacan inspiroval literární kritiku, tentokrát hlavně feministický proud – zde lingvistické zaměření jeho psychoanalýzy otevřelo nové možnosti. Oproti Freudovi, Lacan byl surrealistickému umění vřele nakloněn.

Dalším unikátním využitím literatury v psychologii je biblioterapie, která se objevuje na začátku 20. století jako forma terapie pomocí literatury.

1.3 Psychologické přístupy k literatuře

Nyní představím jednotlivé přístupy, co dopomohou k lepšímu pochopení a demonstraci psychologického vztahu s literaturou. V rámci oborů lze vesměs všechny tyto přístupy shrnout pod obor psychologie literatury, který tak nazývá výhradně anglická literatura („Psychology of literature“ – Wellek & Warren, Martin S. Lindauer). V Česku však můžeme najít jiné názvy pro tento obor, jako Psychologie umělecké literatury (J. Viewegh) nebo Literární psychologie (O. Fischer, Z. Vybíral). Každá zmíněná osobnost vnímá samotnou povahu oboru odlišně, případně nejasně, což je jeden z důvodů, proč byla činnost oboru v této práci rozdělena na jednotlivé lépe uchopitelné přístupy. Definice oboru je totiž buď moc nekonkrétní, nebo vynechává/oslabuje z pravidla jeden z přístupů. Tímto se tedy práce snaží vyhnout redukci své vlastní problematiky. Zároveň lze přístupy jednoduše vnímat jako způsob rozdělení komplexní problematiky této práce, přičemž každý přístup utváří určitý teoretický podklad pro přístup následující.

Vztah literatury a psychologie lze promítnout do tří různých rovin, podle rozsahu angažovanosti psychologie v nich. Jednotlivé přístupy poté korespondují s těmito rovinami. Nejprve je literatura brána víceméně samostatně a řekněme nadřazeně, přičemž jí psychologie využívá čistě jako zdroj. Poté je popsán vztah na stejné úrovni, kdy je literatura interpretována psychologickými koncepty jen částečně a finálně je rozebrán vztah, kde je psychologie postavena na plně privilegovanou pozici, a literaturu interpretuje kompletně skrze své koncepty jako svůj předmět studia.

1.3.1 Literatura nadřazená: Využívání psychologického poznání v literatuře

Tento přístup zdůrazňuje už zmíněný zájem o člověka a k literatuře přistupuje jako ke zdroji poznání, kterým literatura sama o sobě disponuje bez rozsáhlého kontextu psychologických teorií. Na tento fakt se zaměřuje zejména Z. Vybíral v knize *Literární psychologie*. V zahraničí je to např. kniha *Psyche and the Literary Muses* od Martin S. Lindauera.

1.3.2 Rovnocenný vztah: Uplatňování psychologických konceptů a teorií v literatuře

Literatura disponuje svým unikátním poznáním. Pokud k tomuto poznání přistoupíme společně s psychologickými koncepty nebo teoriemi, jsme schopni je literaturou demonstrovat/ilustrovat nebo literaturu s pomocí nich interpretovat. Typickým příkladem je např. Freud-Jonesova a Lacanova interpretace Hamleta.

1.3.3 Psychologie nadřazená: Psychologický výzkum literatury

Literatura jako celek obsahuje svůj psychologický aspekt, který se může stát předmětem výzkumu. „Termínem psychologie literatury můžeme mínit psychologické zkoumání spisovatele, jakožto typu a jedince, nebo zkoumání tvůrčího procesu či zkoumání psychologických typů a zákonů obsažených v literárních dílech nebo konečně účinky literatury na čtenáře (psychologie publika).“¹¹ V rámci tohoto přístupu řešíme tedy komplikované otázky jako vztah autora a jeho díla, či problematiku fantazie. Nejrozvinutější teorií je tu psychoanalýza, avšak zaměřím se krátce i na podstatu psychologického studia literatury tak, jak na ni pohlíží Lindauer a J. Viewegh.

¹¹ WELLEK, René; WARREN, Austin; CALDA, Miloš a STŘÍBRNÝ, Zdeněk, 1996. *Teorie literatury*. Velká řada. Olomouc: Votobia. ISBN 80-7198-150-8. (viz s. 111)

1.3.4 Terapeutické využití krásné literatury

Zcela mimo členění stojí biblioterapie, která užívá knih pro terapii dospělých i dětí. Napomáhá jí fakt, že literatura sama o sobě je schopna člověka v životě usměrňovat. Dílo může poskytovat určitý světonázor – životní filozofii. Dopomáhá jedinci k sebepoznání nebo vyvolává katarzi.

2 VYUŽÍVÁNÍ PSYCHOLOGICKÉHO POZNÁNÍ V LITERATUŘE

Ve středu psychologie i literatury stojí člověk. Mnoho psychologických jevů je tedy popisováno v literatuře, a to většinou z hlediska subjektivní zkušenosti postav. Někteří spisovatelé jdou v tomto i dále a snaží se tuto zkušenost chápat, či rozvíjet z ní určité objektivní poznání. Jak už jsme řekli určitou spisovatelskou psychologií. Z těchto myšlenek předchází kapitoly je očividné, že literatura nabízí psychologům svůj vlastní, pro ni unikátní druh psychologického poznání, ze kterého mohou čerpat. Rozvedme tedy tyto myšlenky a charakterizujme spisovatelské poznání, přičemž je hned porovnáme s tím vědeckým.

2.1 Povaha psychologického poznání tvořeného spisovatelem

Na rozdíl od psychologa je spisovatel volný, nesvazovaný vědeckými požadavky pravdy. Unikátnost jeho poznání spočívá právě v tom, že jej konstruuje podstatně jiným způsobem. Místo laboratorních experimentů, korelací a dotazníků je jeho nejdůvěryhodnější metodou cit a intuice. „Citlivé zaznamenávání je podstatou toho, co dělá umělec...“¹² Spisovatelé jsou senzitivními pozorovateli okolí a sebe samých:

„Hrozně mě baví pozorovat lidi. S kamarádkami jsme měly oblíbenou hru – seděly jsme třeba v parku na lavičce, kolem chodili lidé a my si o nich vyprávěly příběhy. Co je kdo zač, jak se jmenuje, kam jede, proč se tváří takhle, co má v té tašce, na koho čeká... A za chvíli jedou v hlavě takové věci, že je to k nezastavení...“¹³

citují současnou autorku Simonu Bohatou. Podle Vybírala mají spisovatelé „[...] talent pro pozorování a detailní analýzu pozorovaného.“¹⁴ Zejména ti, kteří jsou atraktivní pro náš momentální, řekněme poznávací přístup, bohatě užívají introspekce; čerpají ze své vlastní zkušenosti a snaží se o její co nejpřesnější zachycení. Spisovatelé jsou mistři vcítění, jakéhosi sídlení ve svých postavách. Toto vše dodává literárnímu poznání jednu zásadní schopnost – individualizovanost. Právě ona je hlavním rozdílem distancující literární poznání od psychologického. Podle D. Lodge věda formuluje obecné objektivní zákony, které by byly

¹² VYBÍRAL, Zbyněk, ref. 1, s. 11 (viz poznámka č. 14)

¹³ MARTÍNKOVÁ-RACKOVÁ, Simona, 2024. *Rozhovor se Simonou Bohatou: Když píšu, jsem ta postava*. Online. Itvar.cz. Dostupné z: <https://itvar.cz/kdyz-pisu-jsem-ta-postava>. [cit. 2025-01-26].

¹⁴ VYBÍRAL, Zbyněk, ref. 1, s. 85

objeveny dříve nebo později, zatímco literatura skrze fikci zachycuje konkrétnost, unikátnost – snaží se zreprodukovat určitou neopakovatelnost osobní zkušenosti.¹⁵

2.1.1 Zkušenost a vědomí v literatuře

Literatura komunikuje lidskou zkušenost, tedy přesněji řečeno: „vytváří fiktivní modely existence člověka, pohybujícího se skrze čas a místo, přičemž zaznamenává hustotu lidské zkušenosti skrze svoji rétoriku a ukazuje propojenost události přes nástroje děje.“¹⁶ Užívá metafor a přirovnání: „chaos bezejmenný“, „jak bílý přízrak zvolna po řece“, „jako list v ohni“. Autor srovnává to, co vysvětluje, s něčím odlišným, však přece jen v něčem stejným. Tímto způsobem vyzdvihne tuto určitou stejnou část vysvětlovaného a odlišného. Tak vyplyne hlubší povaha vysvětlovaného. Oproti pouhému jednomu odpovídajícímu slovu není autorův popisovaný obsah tak redukován a slova jsou zase o trochu blíže jeho mysli. Tak může být čtenáři komunikována specifická povaha i velice titěrných částí lidské zkušenosti.

Je pochopitelné, že tato vlastnost literatury nezůstala bez povšimnutí. Co více, samotní autoři ji přijali a ustanovili jako vrcholný cíl své literatury. Nebyl to nikdo jiný než modernisté, konkrétně James Joyce, Marcel Proust, Joseph Conrad, David Lawrence nebo Virginia Woolf, která ve své esejí „Modern fiction“ poznamenává:

„Let us record the atoms as they fall upon the mind in the order in which they fall, let us strace the pattern, however disconnected and incoherent in appearance, which each sigh or incident scores upon the consciousness.“¹⁷

Jak je vidět, moderní román chtěl zaznamenat zkušenost v té nejpravdivější podobě. Aby to mohl dokázat, musel sestoupit co nejbliž k autentickému vědomí člověka – dějišti veškeré zkušenosti a zkusit ho v literatuře replikovat. Zatímco klasický román si udržel určitý balanc mezi objektivním popisem dění a vnitřním děním postav, moderní se vnitřnímu kompletně odevzdal. V jejich dílech je téměř zcela potlačený narativ, děj se odehrává během naprosto obyčejného dne. S modernisty je spojena metoda tzv. „proudu vědomí“¹⁸:

„jenže vždycky něco řekl nebo udělal a tak si to pokazil teď je z něho vdovec copak je zač jeho syn prý spisovatel a budoucí univerzitní profesor italštiny a já mám u něho brát hodiny copak má on za lubem že mu ukázal tu mou fotku co za moc nestojí měla jsem se dát vyblejsknout v nařaseném úboru ten tak hned nevyjde z módy což o to mladě na ní vypadám ještě že mu ji nevěnoval a mě taky ostatně proč by ne viděla jsem ho jak jel kočárem s otcem a matkou na nádraží Kingsbridge byla jsem ve smutku bylo to před 11 lety ano bylo by mu 11 proč jsem

¹⁵ LODGE, David, ref. 4, s. 10

¹⁶ Tamtéž, s. 14 (překlad vlastní)

¹⁷ Tamtéž, s. 52 (Lodge cituje esej Modern fiction od Virginie Woolf, jejíž překlad se mi nepodařilo nalézt a jejíž anglický zdroj sám neuvádí)

¹⁸ Termín prvně použitý Williamem Jamesem.

vlastně nosila smutek za něco co nebyla ryba ani rak on to se ví si to nedal vymluvit nosil by smutek třeba za kočku zatím asi zmužněl tenkrát to byl nevinný pacholík...“¹⁹

Jak je vidět, skrze proud vědomí jsme přemístěni přímo do toku myšlenek hlavní postavy. Interpunkce (nejen) je záměrně ignorována a nám je nekompromisně vnucena mysl Joyceovy Molly Bloomové. V případě poslední kapitoly knihy *Odyseus*, nazvané Penelopa, trvá bez jediné tečky 31 stran. Ovšem proud vědomí není jediný způsob, jak lze zaznamenat vědomí v literatuře. Můžeme dokonce říct, že vědomí postav nám zpřístupňuje téměř jakákoliv kniha. U modernistů se však zaznamenání zkušenosti skrze simulaci vědomí stalo hlavním cílem, k čemuž se podle D. Lodge nejvíce přiblížil právě James Joyce:²⁰

„Štěpán zavřel oči a roztřesenou ruku nastavil dlaní vzhůru. Ucítil, jak mu ji prefekt narovnává a jak šustí rukáv kleriky o rákosku zdviženou k úderu. Od horké sálavé palčivé štiplavé rány, jako když zapraská zlámaná hůl, se mu roztřesená ruka sevřela jako list v ohni: a z toho zvuku i z bolesti mu vhrkly do očí horké slzy. Hrůzou se třásl po celém těle, paže se mu třásla a skrčená palčivá sinalá dlaň se mu chvěla jako poletující list. Na rty se mu tlačil nářek, prosba, ať ho pustí. V očích mu sice žhnuly slzy a údy se tetelily bolestí a hrůzou, přece však potlačil horké slzy a pláč, který mu spaloval hrdlo. [...] hlučně to prásklo a prudce nepřičetně tetelivě palčivě zabořelo, až ruka s dlaní i prsty splynula v sinalý rosol.“²¹

Toto je dalším z mnoha provedení, jakým Joyce zaznamenává zkušenost; všimněme si, jak po celou délku textu prakticky neopouštíme vědomí Š. S první větou jsme uvrženi do nepřetržitého proudu jeho pocitů. Text začíná „Ucítil“ a po celou dobu ho doprovází adjektiva neustále udržující kontakt s jeho prožíváním: „horké sálavé palčivé štiplavé“, „skrčená, palčivá, sinalá“, přičemž i ta jsou doplněna přirovnáními ještě blíže specifikující Š zkušenost: „jako když zapraská zlámaná hůl“, „jako poletující list“... Ona simulace je neustále udržována a pokud sami nepřestaneme číst, není nám dovoleno Š vědomí opustit. Úryvek pochopitelně ztrácí na síle kvůli chybějícímu kontextu, který zde nemohu celistvě demonstrovat, ač hraje zásadní roli. Š je totiž trestán prefektem neprávem i přesto, že se ho jiný dospělý předtím zastal. Už v 1. kapitole jsem zmiňoval, že člověk je v literatuře zachycován jako neustále se vyvíjející jedinec. Proto, když čteme literaturu, s každou takto sdělenou zkušeností se zvětšuje i kontext, který jsme schopni referovat. Postava je nám neustále přibližována.

Zpětně se však cíl modernistů ve svém absolutním znění zdá být nemožný. Tvrdým limitem spisovatelů je totiž jazyk, konkrétně jeho lineární povaha, která odporuje něčemu tak dynamickému s mnoha paralelními procesy, jako je vědomí.²² Přestože modernisté svého cíle nedosáhli, jejich díla zachytila lidské vědomí v takové podobě, v jaké se to doposud nikomu nepovedlo. Dokázat zachytit vědomí v tak širokém časovém rozsahu a přesnosti je schopnost čistě specifická pro literaturu a žádné jiné umění.

¹⁹ JOYCE, James, 2012. *Odyseus*. Praha: Argo. ISBN 978-80-257-0594-0. (viz s. 584)

²⁰ LODGE, David, ref. 4, s. 56

²¹ JOYCE, James, 1983. *Portrét umělce v jinošských letech*. Praha: Odeon. ISBN 01-066-83. (viz s. 76)

²² LODGE, David, ref. 4, s. 62-63

Uvedme ještě jednu ukázkou, abychom demonstrovali, že i současná literatura dokáže disponovat svým unikátním poznáním. Cituji z nedávno oceněného psychologického románu *S večerem přichází tíseň* od holandského spisovatele L. Rijnevelda:

„Máma poplácá peřinu. Poslušně vstanu a vlezu si do postele, lehnu si na bok, abych jí viděla do obličeje. Odsud se za modře pruhovanou peřinou zdá na hony vzdálená, je kdesi na protějším břehu jezera, tělo vyhublé jako slípka zelenonohá, zamrzlá v ledu svého smutku. Posunu nohy trochu doprava, aby se dostaly pod máminy sepjaté ruce. Hned je zase odtáhnou, jako bych dostala ránu elektrickým proudem. Má černé kruhy pod očima. Snažím se odhadnout, jak ji zasáhla zpráva o epidemii slintavky a kulhavky a ta příhoda později večer po kostele, jestli si vrány přišly pro ni, nebo pro mě.“²³

Podobně jako u prvního úryvku, i zde je zkušenost vyjadřována vesměs podobnou cestou. Mění se např. er-forma do přítomné ich-formy, což má své dopady, jejichž popis je však mimo rozsah této práce. Hlavní postavou je zde desetiletá dívka, která naráží na matčin smutek. V širším kontextu jak dívka, tak matka těžce nesou smrt nejstaršího bratra/syna, přičemž situace je ještě více komplikována silně nábožensky založeným prostředím. Oba úryvky tedy přibližují zkušenost dětí, něco, co je pro dospělého čtenáře už v takové přesnosti těžko představitelné, přesto nás literatura k tomuto období dokáže přiblížit, a to i v tak komplikovaném kontextu, jako v případě druhého úryvku.

2.1.2 Objektivně orientované poznání

Jestliže autoři disponují tak širokou znalostí lidské zkušenosti, ač z povahy subjektivní, nabízí se, že budou schopni formulovat i poznání, které je více objektivně orientované. Přibližuje se tedy samotné psychologii, ač si stále zachovává svůj spisovatelský charakter. V tomto směru je snad největším velikánem Proust a jeho *Hledání ztraceného času*:

„Avšak my lidé nejsme ani v těch nejbezvýznamnějších životních záležitostech pevně utvořeným, pro všechny stejným celkem, do něhož každý může prostě nahlédnout jako do smlouvy o dodání zboží nebo do posledního pořízení; naše společenská osobnost je výtvozem myšlení druhých lidí. I tak prostý úkon jako to, čemu říkáme „navštívit známého“, je zčásti úkonem intelektu. Vyplňujeme tělesný zevněšek bytosti, kterou vidíme, všemi představami, jež o ní máme, a v celkovém obraze, který si vytváříme, mají tyto představy jistě největší podíl. Nakonec tak dokonale zaoblí tváře, s tak přesnou přilnavostí sledují obrys nosu, a tak dobře vniknou do odstíněné zvučnosti hlasu, jako by to byl pouhý průhledný obal, že kdykoli vidíme onu tvář a slyšíme onen hlas, nalézáme zas tyto představy a jim nasloucháme.“²⁴

Jak je zde vidět, o tomto úryvku nelze říct, že by byl subjektivní. Naopak, Marcel Proust musí toto obecné tvrzení následně aplikovat na jednu z jeho postav – prakticky ji musí názorně demonstrovat:

„Je jisté, že do Swanna, jehož si vytvořili moji příbuzní, z nevědomosti opominuli vložit plno zvláštních okolností jeho velkosvětského života, okolností, které způsobovaly, že jiné osoby,

²³ RIJNEVELD, Marieke, 2021. *S večerem přichází tíseň*. Praha: Argo. ISBN 978-80-257-3626-5. (viz s. 140)

²⁴ PROUST, Marcel, 2020. *Hledání ztraceného času I. Svět Swannových*. Praha: Rybka Publishers. ISBN 978-80-87950-76-0. (viz s. 22-23)

když s ním pobývaly, viděly v jeho tváři vévodit elegantní rysy končící na jeho zahnutém nose jako na své přirozené hranici; (...)“²⁵

Podle J. Viewegha se v literatuře setkává subjektivita s objektivitou v harmonické syntéze. To ukazuje na výkladu Václava Černého, podle kterého Proust přešel do objektivitu tak, že „(...) v sobě jediném sestoupil dostatečně hluboko, aby na sobě pochopil a na povrch vynesl nové pravdy o duši veškeré a každé: nová vědecká objektivita zde roste z té nejsamotářtější introspekce (...)“²⁶. Aneb z vlastního citlivého záznamu zkušenosti se rodí objektivní poznání. I Proust měl ambice, které se dnes z retrospektivního pohledu zdají být nemožné.

2.1.3 Implicitní ideje v literatuře a poznání

V širším kontextu může literatura obsahovat ideje – myšlenky, které z díla implicitně vyplývají. Tato stránka literatury je úzce spjatá s filosofií, a tedy i s autory, kteří sami byli filosofové, či s filosofickým aspektem ve svých dílech pracovali. Jako příklad mohu uvést Dostojevského dílo *Bratři Karamazovi*, kde třeba jednotlivé postavy ztělesňují filosofické myšlenky. Dílo Alberta Camuse *Cizinec* je praktickou realizací jeho filosofických myšlenek, ač absurdno v něm nikdy není explicitně filosoficky popsáno. Ideje však můžeme vnímat i u ostatních, řekněme „méně filosofických“ autorů, jakými jsou Shakespeare nebo Dante. Tím se dostáváme k hlavní problematice takového přístupu k literatuře. Pokud autor tyto myšlenky nevyjadřuje explicitně, jak si můžeme být jistí, že jsou to opravdu jeho myšlenky, které z díla získáváme? Že naše interpretace je vskutku něčím, co vzešlo z díla, a nikoliv převážně z nás, našich myšlenek přinesených do literatury? Je jasné, že této kontroverzi se nikdy plně nevyhneme a, šlo by dlouze diskutovat o tom, jak moc správná je každá taková interpretace. Proto je mírně nepraktické, když řekneme, že do problematiky tohoto přístupu patří jen tzv. literární ideje, které lze odvodit převážně jen z literatury. V praxi záleží jen na nás, kde tuto pomyslnou čáru mezi literární a neliterární (v našem případě psychologickou) ideou uděláme. Na tomto předělu závisí také problematika třetí kapitoly, která se bude tzv. neliterárními ideami zabývat.

Literatura tedy nabízí psychologické ideje, které z ní implicitně vyplývají. Příkladem mohou být autoři jako Karel Čapek a jeho noetická trilogie: *„Hordubal, Povětroň, Obyčejný život“* která rozebírá a demonstruje koncepty pragmatismu, zejména ty úzce spjaté s psychologií. Dále Goethův *Faust* nebo *Kouzelný vrch* Thomase Manna. V Šachové novele S. Zweig pracuje s koncepty psychoanalýzy, se kterými byl úzce v kontaktu. Šlo by uvést i D. H. Lawrence, který byl psychoanalýzou také nepochybně ovlivněn a M. Nakonečný v souvislosti s ním používá dokonce pojem psychoanalytická beletrie²⁷. Nejde zapomenout ani na surrealisty, kteří z psychoanalýzy čerpali mnoho své inspirace. V tomto kontextu můžeme u těchto autorů vztah mezi literaturou a psychologií nazvat jako určitou psychologickoliterární jednotu. Nejsou to totiž psychologové, co interpretují jejich díla skrze své myšlenky, ale jsou to sami autoři, co

²⁵ PROUST, Marcel, ref. 23, s. 23

²⁶ ČERNÝ, Václav, 1968. *Co je kritika, co není a k čemu je na světě*. Edice Hosta do domu. Brno: Blok, s. 34-35. Citováno dle: VIEWEGH, Josef, ref. 9, s. 38

²⁷ NAKONEČNÝ, Milan, 2022. *Umění a psychoanalýza*. Praha: Malvern, s. 9-114. ISBN 978-80-7530-380-6. (viz s. 24)

psychologické myšlenky komponují do svých děl. Proto je jejich dílo z hlediska našeho přístupu velice hodnotné, jelikož by jen na nich šlo demonstrovat veškeré body této kapitoly.

2.2 Přínos psychologického poznání v literatuře

Literatura je z části psychologií a v tomto nemalém prolnutí se nachází unikátní druh psychologie, který je nám zpřístupněn spisovateli a básníky. Je to jen z literatury, bez pomoci širokých interpretujících teorií, co se můžeme naučit mnoho nového o psychologii lidí.

2.2.1 Pochopení na personalistické úrovni

Literatura dokáže citlivě a detailně popsat unikátnost zkušenosti se smyslem pro hluboké pochopení člověka na subjektivní úrovni, dosahující až na naše vlastní city a emoce – literatura z nás dokáže vynést na povrch i ten sebemenší sympatizující kousek. Skrze autorovu citlivost poskytuje poznání kompletně ušité na míru svým postavám (myšleno nejen ve smyslu zkušenosti, ale zde diskutovaném poznání obecně), tedy něco, čemu by v ohledech subjektivity dokázala vědecká psychologie jen stěží konkurovat. „Není snad dokonce pravděpodobnější, že o lidské duši jsou schopni poskytnout nám stále ještě „nejpřesnější“ sdělení básníci? Osobně jsem o tom přesvědčen [...]“²⁸ – říká I. Pondělíček ve své eseji *Bída psychologie*. A není sám, podobně se vyjádřil i N. Chomski: „Je dost dobře možné... že se toho o lidském životě a osobnosti vždy naučíme více z románů než z vědecké psychologie.“²⁹ Romány tedy mohou být mnohdy výstižnější a přesnější sondou do psychiky člověka nežli odborná analýza psychologa.³⁰ Literatura poskytuje širokou a nekonečně rozmanitou databázi lidské zkušenosti, často po krk zavinuté do psychologických jevů, nevyjímaje těch patologických. Dokáže nás zavést přímo do nesmírně komplikovaných osobností, jejich stavů, emocí a úvah. Literatura ale může překvapit i svou jednoduchostí, často je možné se setkat s postavami a příběhy unikátními nikoliv kvůli své komplexnosti, ale jednoduchosti. Taková postava, či příběh potom dokáže vyzdvihnout pár určitých prvků a detailně tak pochytit jejich povahu. Nádherným příkladem takové poučné jednoduchosti by byly třeba pohádky. Literární postavy mohou také sloužit jako určitá typologie podložená personalistickým pochopením. V někom vidíme Razumichina, v někom Soňu, ten svým morálním vzdorem připomene Antigonu, ten zase svým horkokrevným mládím Romea. Spisovatelé mohou také přímo komponovat myšlenky psychologie do svých vlastních děl. V těch může psycholog nalézt unikátní ilustraci svých konceptů a vidět je z mnoha různých pohledů, včetně toho usazeného v lidské zkušenosti. Paralelou literárního přístupu a také snad celkově největší podobností obou oborů by v psychologii byl přístup fenomenologický. „Hovoříme tu o něčem hlubším, týkajícím se příbuznosti obou (oborů), totiž o určitém typu talentu dívat se očima svého předmětu, slyšet

²⁸ PONDĚLÍČEK, Ivo, ref. 8, s. 258

²⁹ HORGAN, John, 1999. *The Undiscovered Mind*. S. 47. Citován dle: LODGE, David, ref. 4, s. 10 (překlad vlastní: „It is quite possible... that we will always learn more about human life and personality from novels than from scientific psychology.“)

³⁰ VYBÍRAL, Zdeněk, ref. 1, s. 17

jeho ušima, umět se do něj vcítit.“³¹ Právě důležitost pochopení člověka na subjektivní úrovni je něco, co ve své eseji Pondělíček zdůrazňuje. Jak už bylo zmíněno, mluví o určitém talentu. A kde jinde by se takovému talentu mohl psycholog lépe přiučit než v literatuře u mistrů fenomenologické analýzy – v odhalování světů člověka tak detailních a živých, že jsme si je doposud nebyli schopni ani představit? Poznání literatury a vědecké psychologie společně s řekněme praxí psychologa a spisovatele se navzájem překrývají a doufám, že z kontextu této kapitoly vyplývá, že i doplňují.

2.2.2 Inspirace teorií a hypotéz

Literatura sama obsahuje objektivně formulované poznání, které často buduje ze svého citlivého záznamu zkušenosti. Proto je rozumné domnívat se, že dokáže poskytnout i dostatek inspirace pro psychologický výzkum, ať už skrze to poznání objektivní nebo subjektivní. Pokud bychom měli popsat ideálního tvůrce hypotéz, byl by to někdo pozorný a důvtipný, citlivý, senzitivní, jako spisovatel... Umělecká literatura může podle Viewegha sloužit jako bezprostřední inspirační zdroj nejen pro studium, ale přímo i objevení některých psychických vlastností. Příkladem uvádí existencialisty, kteří jako první před psychologií popsali pocit odcizení.³² Umělci jsou obecně považováni za ty, co stojí na okraji poznaného a neznámého, co skrze svůj smysl zachycují něco, co je pro konvenční rozum v daný moment ještě těžko uchopitelné. Takto tento fakt pojal Freud: „Básníci a spisovatelé jsou však cennými spojenci a je třeba si vysoce vážit jejich svědectví, neboť mívají povědomí o řadě věcí mezi nebem a zemí, o nichž si naše školní moudrost může nechat jen zdát.“³³ Goethe nebo Wordsworth se Freudovým konceptům často úzce přibližují a jejich psychoanalytická interpretace působí pouze jako rozšíření kontextu, nikoliv jako změna smyslu, jedná se spíše o jeho zesílení. Příkladem uveďme střípek od Wordswortha z textu Óda: zvěstování nesmrtelnosti ze vzpomínek:

„Dítě je otcem člověka.
A rád bych viděl svoje dni
spojené přirozenou zbožností!“³⁴

Už ve zrodu romantismu objevoval Wordsworth témata, jako důležitost dětství, či nevědomé motivy našeho chování. Považujme toto za další příklad citlivého spisovatelského poznání. Nejde nezmínit ani zde už uvedený Marcel Proust. Při čtení jeho a Freudova textu máme pocit, jako by se oba chvílemi vytrhávali tradicím svého oboru. Proustův beletristický text často přechází v ten hluboce introspektivně filosofický, oproti tomu Freud často připomíná

³¹ PONDĚLÍČEK, Ivo, ref. 8, s. 254

³² VIEWEGH, Josef, ref. 9, s. 17-18

³³ JENSEN, Wilhelm a FREUD, Sigmund, 2021. *Gradiva: pompejská fantazie*. Europa. Praha: Academia. ISBN 978-80-200-3236-2. (viz s. 98)

³⁴ WORDSWORTH, William; COLERIDGE, Samuel Taylor a SOUTHEY, Robert, 1999, s. 43. *Jezerní básníci*. Online. Klub přátel poezie. Praha: Mladá fronta. ISBN 8020407901. Dostupné z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:3578d540-020a-11e8-816d-5ef3fc9bb22f>. [cit. 2025-01-27].

spisovatele. On sám k tomu dodal: „[...] it still strikes me as strange that the case studies I write should read like short stories and that, as one might say, they lack the serious stamp of science.“³⁵ Což je věta, která nás přivádí k hlubší problematice psychoanalýzy a literatury. Psychoanalýza jde v tomto současně probíraném vztahu celkově hlouběji, jelikož se podobá fikci – jak zpracoval Malcolm Bowie v knize Freud, Proust and Lacan: theory as fiction. V tomto směru ovšem práce nepůjde do větších specifik, jelikož si dala za cíl zpracovat vztah ve smyslu psychologie obecně. Přesto bude psychoanalýza v následujících přístupech přetrvávajícím tématem.

Další zajímavé využití literatury uvádí M. Mogghaddam, který se baví o literatuře jako o zdroji psychologických informací, ovšem z historického hlediska. Jestliže nás může literatura přiblížit k dětství, může tak udělat i v případě historických ér. Analýza a komparace lidských zkušeností v jednotlivých literárních dílech různých historických období by mohla přinést mnoho nových poznatků. Příkladem může být Flaubertova Ema Bovaryová, která představuje případ hysterie – tedy onemocnění, které se v dnešní době už téměř nevyskytuje.

2.3 Způsoby praktické studie literatury

V průběhu této kapitoly jsme na teoretické úrovni představili základní koncepty a přínos tohoto přístupu. Jak ale s takovými koncepty pracovat v praxi? Jak můžeme z literatury získávat její poznání? V této kapitole demonstrativně porovnám knihu Literární psychologie od Z. Vybírala a knihu Psyche and the literary Muses od Martin S. Lindauera, kvůli jejich praktické odlišnosti v aplikování premis tohoto přístupu.

V obou knihách je literární poznání prezentováno jiným způsobem, ač jsou si v mnohém nečekaně podobné. Vybíral jej v průběhu své knihy prezentuje v rámci jednotlivých fragmentů: „Fragment je úlolek, ve kterém vynikne detail. Anebo jinak: sám je detailem, vylomeným z celku, v němž by byl třeba přehlédnut.“³⁶ Tyto fragmenty potom obohacuje o rozšiřující výklad, co osvětluje jeho různé prvky a významy. Důraz je dán i na intertextovost, tedy pro mnoho fragmentů jsou hledány fragmenty další, co se navzájem doplňují a ze kterých poté vystupuje onen spojující prvek. Intertextovost je podle Vybírala důležitá pro učení se z literatury a její psychologie.³⁷ Díky intertextovosti jsme schopni z literatury extrahovat nesmírně detailní obraz motivu, který sledujeme napříč nespočtem literárních děl od mnoha různých autorů. Shakesperova Ofélie svojí sebevraždou může připomenout Werthera, ten zase svojí nechutí k vyšší společnosti, povahovými rysy a problematikou lásky Oněgina nebo nás klidně může přivést zpět skrze své stavy k Shakespearovi a jeho Hamletovi. Takové asociace jsou neuvěřitelně chytlavé a vyzdvihují spoustu otázek týkajících se vzájemností těchto postav a jejich osudů. Pokud se zaměříme třeba na zmíněný široký motiv sebevražd a budeme ho sledovat napříč literaturou, na konci budeme mít velice celistvý a detailní obraz (nebo také

³⁵ FREUD, Sigmund, 1955. *The standart edition of the complete psychological works of Sigmund Freud*. Vol. 2. London: Hogart, s. 138-181. Citováno dle: MOGHADDAM, Fathali, ref. 6, s. 519

³⁶ VYBÍRAL, Zdeněk, ref. 1, s. 15

³⁷ Tamtéž, s. 12

obrazy) sebevražedných postav a mnoho dalších poznatků. Intertextovost je v kontextu literárního poznání ústředním a nesmírně silným nástrojem. V minulé kapitole o přínosu jsme také naznačili, že k postavám můžeme přirovnat i reálné osoby, proto z intertextovosti můžeme kdykoliv plynule přejít do reality, což chytlavost této metody jen umocňuje.

Lindauer se k tomuto přístupu dostává skrze „Vědeckou psychologii literatury“, která bude plně představena ve 4. kapitole: Psychologie nadřazená. Konkrétně je to „Content oriented psychology of literature“, která literatuře přiznává kvality jí připisované v tomto přístupu. „Literary content is not only a starting point for the study of writers and readers but is also a font of knowledge in its own right.“³⁸ Na rozdíl od Vybírala pracuje Lindauer s mnohem kratším textovým útvarem, tedy tematickými citacemi o ne více než dvou řádcích. Ty zpracovává kvantitativní metodou, což lze v tomto kontextu považovat za jeho vědecký ekvivalent intertextovosti. Lindauer tedy zůstal podstatně blíže vědeckým metodám, zatímco Vybíral se ve své knize „přiklonil na stranu spisovatelů [...]“³⁹ a jejímu fenomenologičtějšimu vnímání. Nejzajímavější jsou však vzájemné podobnosti v rámci témat, kterými se zabývají. Oba se zaměřili a zpracovali témata ohledně jazyka, fyziognomie (tím myšleno lidská mimika apod.) nebo problematiky stárnutí. Vybíral se zabýval také tématy dětství a komunikace. O těchto a mnoha dalších tématech nás literatura může poučit. Oba tito psychologové, ač praktickým přístupem odlišní, ve svých dílech výslovně upozorňují na potenciál, který literatura v tomto směru poskytuje.

2.4 Závěrem o literatuře pro literaturu

Závěrem je třeba upozornit na povahu našeho přístupu k literatuře a s tím spojených nedostatků. V kontextu této kapitoly je literatura vnímána pouze jako zdroj poznání, což je nepochybně reduktivní⁴⁰. Na literaturu lze pragmaticky nahlížet z mnoha různých pohledů v mnoha různých kontextech a její jakékoliv ultimátní funkce se není možno dobrat. Obecně otázka po funkci literatury je typická jen pro filosofy nebo v tomto případě pro psychology. Básníci nebo spisovatelé si takovou otázku položí zřídka⁴¹, a to většinou jen proto, že si takovou odpověď žádá společnost. A tak pokud má literatura nějakou funkci, tedy je tu pro něco, slovy básníků je tu jen pro sebe samotnou – pro svoji vlastní podstatu. „Art exists for its own sake, enjoyed for what it is, for non-utilitarian reasons, and not for what can be done with it.“⁴² Pro náš přístup je zejména relevantní to, že autor se ne vždy snaží o přesné zachycení zkušenosti. Náš psychologický přístup je, jak už jsem řekl, z povahy reduktivní a mnohdy tedy přímo konfliktní se záměry autora, což se však u každého díla a spisovatele liší. Hrubý výpis takových

³⁸ LINDAUER, Martin S., 2009. *Psyche and the Literary Muses*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Co. ISBN 978-90-272-3339-4. (viz s. 161)

³⁹ VYBÍRAL, Zdeněk, ref. 1, s. 20

⁴⁰ Přesto ze všech přístupů prezentovaných v této práci je tento k literatuře nejšetrnější, tj. nejméně reduktivní, ze všech se k ní drží nejbliže.

⁴¹ Pokud si ji položí, jejich odpověď je spíše normativního charakteru. Tedy představuje určitý umělecký směr nebo zastupuje jejich vlastní tvorbu, spíše než obecný pohled na literaturu a umění jako takové.

⁴² LINDAUER, Martin S., ref. 38, s. 9

konfliktních záměrů, které autor může mít, poskytl F. Moghaddam. Podle něj autoři často popisují zkušenosti, které:

”

- a) by většina čtenářů poznala a sdílela.
- b) otevírají pro čtenáře rozsáhlý svět možností a scénářů s jasnými náznaky toho, které možnosti jsou blíže ideálu a hodné napodobení.
- c) by většina čtenářů považovala za zajímavé.
- d) jsou nejbližší fantazii, kterou většina čtenářů touží prožít prostřednictvím literatury.

“43

Takových záměrů může být mnoho, proto tato kapitola pochopitelně zůstala zejména u autorů, kteří mají k psychologii blízko a jsou pro ni v rámci tohoto přístupu atraktivní – např. modernisté jdou naprosto proti takovému výpisu. Nutno také dodat, že toto upozornění je namíště pouze vůči tomuto přístupu. Pro přístup prezentovaný ve 4. kapitole: Psychologie nadřazená, se psychoanalýza řekněme odprošťuje od těchto omezení tím, že tvůrčí činnost autora sama vysvětluje⁴⁴. V tomto přístupu nám nezbyvá než tato omezení přijmout.

Pokud čerpáme z literatury, je třeba mít na paměti, že většina autorů chce v první řadě vyprávět příběh, nikoliv vyhovět psychologickým faktům jako těch z klinik nebo laboratoří. Psychologické informace jsou v literatuře často opomíjeny, přidávány a různě upravovány podle potřeb autora. Psychologie tedy u mnoha autorů nehraje ústřední roli. Přičemž samotné interpretace čtenářů jsou následně také rozdílné.⁴⁵ Souhrnně řečeno „The psychology in literature is fictional psychology.“⁴⁶ A podle toho k ní musíme přistupovat. Literatura a psychologie jsou disciplíny velice odlišné, přesto jde v každém díle najít alespoň kus společné půdy.

3 UPLATŇOVÁNÍ PSYCHOLOGICKÝCH KONCEPTŮ A TEORIÍ V LITERATUŘE

V předchozí kapitole jsme pracovali s předpokladem, že psychologie je do jisté míry literaturou. Zůstávali jsme v bodech, kdy z literatury pouze čerpala a zdržovala se svých vlastních interpretací. Doufám tedy, že z textu doposud vyplynulo alespoň to, že literární obsah dokáže být mimořádně psychologicky relevantní. V této kapitole totiž přistoupíme na další úroveň vztahu mezi psychologií a literaturou, vztahu na víceméně rovnocenné úrovni, kdy ani jeden z oborů nezaujímá plně privilegovanou pozici nad tím druhým. Přičemž půjde o interakci dvou pravd, pravdy literatury a pravdy psychologie. Pravda literatury představuje širokou databázi lidského chování, zkušenosti nebo přímo vědomí, či objektivně mířeného poznání a pravda psychologie její koncepty, pojmy a teorie.

Začneme jednoduchými ilustracemi, kde se tvrzení literatury i psychologie dá považovat za identické nebo podobné. Poté přejdeme k plnohodnotným analýzám postav, které se už často

⁴³ MOGHADDAM, Fathali, ref. 6, s. 508 (překlad vlastní)

⁴⁴ Některé výše vypsane motivace (např. d) příhodně souhlasí s psychoanalytickým pohledem na věc.

⁴⁵ LINDAUER, Martin S., ref. 38, s. 54

⁴⁶ Tamtéž

upínají na prázdná samotným dílem neosvětlená místa. Odtud následně plynule pokročíme na další kapitolu.

3.1 Ilustrace/demonstrace

Snad nejčastěji se literatura v psychologických textech objevuje za účelem názorné demonstrace. Jako příklad uvedu jednoduchou Freudovu ukázkou přerěknutí z Shakespearova dramatu Kupec benátský, kterou uvedl ve svých Přednáškách k úvodu do psychoanalýzy. Úryvek kromě samotného Porziina přerěknutí naznačuje i pocit, který před Bassainem cítí a nesmí prozradit, proto ho předtím také sama potlačuje:

Prosím vás, sečkejte a den či dva
odložte volbu! Neboť chybíte-li,
ztratím vás navždy. Proto nespěchejte!
Něco mi říká, *není to však láska*,
že bych vás pozbyt nechtěla...
...Mohla bych vám radit,
leč pak bych byla krivopřísežnicí.
Tou nebudu. A tak snad minete mě.
Však jestli, hříšně budu želet zas,
že jsem jí nebyla. Těch vašich očí,
tak uhrančivých, že mě rozštěpily:
Zpola jsem vaše, z druhé půle vaše,
chci říci svá. Leč svá-li, tedy vaše,
a všecka vaše tak.⁴⁷

Taková demonstrace má hned několik nabízejících se benefitů. Jde o zlepšení porozumění, koncept je ukázán v jiném světle – světle určité praxe. Také je takovou ukázkou oživen teoretický výklad a s tím i pozornost čtenáře – v našem případě posluchače. Nelze ignorovat ani dopad na důvěru, který taková demonstrace určitě má. Obecně je z didaktického hlediska úryvek nesmírně přínosný. V tomto přerěknutí také zůstává zamýšlený význam autora a interpretujícího psychoanalytika prakticky stejný: Postava se přerěkne a toto přerěknutí má určitý význam. Užití je tedy vskutku jen demonstrativní a o interpretaci zde zatím nejde mluvit. Nebude tomu jinak ani u další ilustrace, kterou použil Freud o něco později ve stejném díle, přičemž její účel je také vcelku stejný, jen pracuje se složitější problematikou po stránce jak literární, tak i psychologické. Freud ji vybral z Goethova Západovýchodního dívánu a uvedl jako „[...] zpodobení ekonomického protikladu mezi narcismem a zamilovaností.“⁴⁸:

SULEIKA: Shodou lidu, rabů, pánů
platí vždy ta jedna ctnost:
nejvyšší slast pozemšťanů
jediná je osobnost.
Jakékoli ved' si žití,
jen když's opravdu v něm ty;

⁴⁷ SHAKESPEAR, William, 1956. *Výbor z dramát I*. Praha: Naše vojsko. (Překlad E. A. Saudka) Citováno podle: FREUD, Sigmund, 2020. *Přednášky k úvodu do psychoanalýzy*. Praha: Portál. ISBN 978-80-262-1573-8. (viz s. 27)

⁴⁸ FREUD, Sigmund, ref. 47, s. 295

všeho, všeho lze se zbýti,
zůstaneš-li tím, kdo jsi.

HATEM: Možná! Svět aspoň tak říká,
mně však jiný svítá den:
Šťastný los mi smrtelníka
v Suleice jen ztělesněn.
Ona ve mne vhroužena-li,
miluji své vlastní já;
ale zmizí-li kams v dáli,
hasne osobnost též má.
Nuž, pak Hatema již není;
on však převtělí se hned:
v toho milence se změnil,
k němuž ona tiskne ret.⁴⁹

Úryvek znovu určitě oživuje, možná i trochu přesvědčuje. Ovšem díky komplexnější problematice z obou stran nyní vynikl právě prvek specifické demonstrace. Pojem narcismus, který byl před chvílí popsán jako libidózní doplněk egoismu⁵⁰, je nyní ztvárněn naprosto jinak – vyniká v básnickově detailním a důvtipném literárním poznání. Schopnost literatury takto dodávat konceptům jiný rozměr byla v předchozí kapitole více než naznačena. Psychologové tedy mohou v literatuře najít mnohdy detailní a citlivou demonstraci svých konceptů. Literatura tyto koncepty převádí z abstraktnosti do praktické konkrétnosti, objektivní koncepty individualizuje v lidském chování a zkušenosti literárních postav. To přispívá k celkovému uchopení konceptu.

Další didaktický benefit, který sdílí obě ukázky, se týká aplikace konceptu. Ukázky nutí čtenáře, aby svoji nabytou teoretickou znalost aplikoval – tedy učí ho prakticky pracovat s naučenou teorií.

3.1.1 Analýza postav a literárního poznání děl

Pokud jsme schopni aplikovat psychologické koncepty na menší úseky, nic by nám nemělo bránit v analýze celých děl v rámci jejich postav a myšlenek – literatura k tomu nepochybně dokáže poskytnout dostatečně materiál. Přínos to přináší stejný jako u kratších úryvků, ovšem ve všech směrech do větší hloubky a šíře. Na analýze postavy může být v průběhu celého díla představena klidně i celá psychologická teorie. Můžeme říct, že takovému představení se dostalo psychoanalýze ve Freudově díle: Blud a sny v Gradivě Wilhelma Jensena. Analyzovanou postavou je zde archeolog Norbert Hanold stranicí se žen a celkově společenského života. Freud v průběhu své analýzy představuje základní koncepty, jako vytěsnění a jeho návrat nebo sublimaci, seznamuje s teorií snu a jeho analýzou, přičemž sleduje postupný vývoj bludu. Kromě jiných záměrů, které budou probrány ve čtvrté kapitole, Freud touto přístupnou cestou demonstuje psychoanalytické myšlenky a seznamuje s nimi i nezasvěcenou veřejnost. K takovému účelu je literatura nepochybně vhodná a představuje,

⁴⁹ GOETHE, Wolfgang, 1928. (překlad O. Fischer) Citováno podle: FREUD, Sigmund, ref. 47, s. 295

⁵⁰ Tamtéž, s. 294

pokud možno, méně náročnou prvotní konfrontaci s psychoanalytickými teoriemi. Demonstrace může být tedy přínosná jak pro neznalé, tak i pro ty, co psychoanalýzu ovládají. Sám Freud k tomu řekl: „[...] autor předložil zcela korektní psychiatrickou studii, podle níž můžeme poměřovat naše chápání duševního života, chorobopis a léčebný průběh, která jako by byla určená k zostření jistých fundamentálních teorií lékařské vědy o duševním životě.“⁵¹ – apeluje Freud na detailnost a přesnost spisovatele. Pokud znovu otevřeme otázku toho, zda se jedná o interpretaci nebo stále pouze o demonstraci, která v celku souhlasí s myšlenkami díla, budeme nuceni říct, že samotné dílo se už pod množstvím psychologických konceptů vlastně docela ztratilo, aneb Freud „[...] Jensenovu *Gradivu* nečte jako text s estetickou nebo uměleckou hodnotou, ale jako beletrizovaný chorobopis, jako fikční kazuistiku...“⁵² Myšlenky předchozího přístupu jsme tedy už dávno nechali za sebou.

Dalším příkladem, teď už naprosto ponořeným do psychoanalytické interpretace, by byl *Hamlet*. Tato Shakespearova postava nikdy neměla nouzi o extravagantní interpretace, a to ani o ty psychologické nebo psychiatrické. V rámci psychoanalýzy je nejznámější tzv. Freud-Jones interpretace, která hamletovské chování osvětluje Oidipovým komplexem. Ač má Jonesův text spíše literárně kritické ambice⁵³ – rozhodně větší než Freudova *Gradiva*, i Jones si cení demonstrativních schopností literatury. Podle něj Hamletovy vyhýbavé údajné motivy, co přisuzuje svému chování „[...] excellently illustrate the psychological mechanisms of evasion and rationalization...“⁵⁴ Demonstrativní kvality literatury celkově dokládají i termíny jako pygmalion efekt, bovaryismus, wertheriánsství, *Lolita* komplex nebo samozřejmě Oidipův komplex, Orestův komplex a Elektrín komplex.

Nelze opomenout také celkový benefit, který poskytuje analýza v aplikaci konceptů. Analýza postavy představuje přínosné cvičení, co rozšiřuje kromě schopnosti aplikovat teorii i znalost konceptů, se kterými pracuje (jak bylo popsáno výše), ať už analýzu přímo provádíme nebo jen čteme již provedenou. Pondělíček o tomto mluví jako o „umění vědy“, tedy: „[...] umění, jak konvergentní vědecké myšlení aplikovat divergentně na ten či onen „případ“, to jest na konkrétní lidské individuum.“⁵⁵

Ze současnosti jsou pěkným příkladem myšlenek tohoto přístupu knihy od Heinze-Petera Röhra jako *Závislé vztahy*, *Narcismus – vnitřní žalář*, *Cesty z úzkosti a deprese* etc. jejichž tematika je po celou dobu knihy doprovázena určitou grimmovskou pohádkou. Analýzy literárních děl dokážou psychologii zpřístupňovat a popularizovat – sbližují čtenáře s vědou skrze kulturu. Co víc, pokud čtenáře uchvátila určitá postava, je to dostatečný podklad pro to, že i psychologie s ní spjatá bude pro čtenáře nějakým způsobem relevantní a zajímavá.

⁵¹ FREUD, Sigmund, ref. 33, s. 127

⁵² JENSEN, Wilhelm a FREUD, Sigmund, ref. 33, s. 18-19 (předmluva Radima Kopáče)

⁵³ Což je problematika, které se tato práce, pokud možno, vyhýbá.

⁵⁴ JONES, Ernest, 1976. *Hamlet and Oedipus*. New York: Norton. ISBN 978-0-393-00799-2. (viz s. 55)

⁵⁵ PONDĚLÍČEK, Ivo, ref. 8, s. 255-256

3.2 Rozvoj konceptů

V předchozím přístupu jsme jako jeden z přínosů rozvedli schopnost literatury inspirovat hypotézy. S ohledem na to se nyní zaměříme na jejich rozvoj, tedy na to, co může literatura říct už utvořeným konceptům. Skrze literaturu můžeme koncepty hluboce demonstrovat, ať už na krátkém úryvku nebo v širším smyslu celých analýz. V takovém případě můžeme zjistit jejich povahu nejen v tom, co zobrazují, ale také i v tom, co vynechávají, jakou část opomíjí. Literatura může poukázat na místa, která psychologická teorie minula – slouží svojí citlivostí a detailností jako zvětšující sklíčko. „Prompted by the arts, psychologists (re)consider understudied and neglected phenomena, and as a result suggest alternative, modified, and new directions for research.“⁵⁶ Příkladem může být rozdíl mezi převažujícími emocemi v psychologii a v literatuře. Zatímco, co v psychologii dominují převážně negativní emoce, v literatuře jsou to naopak pozitivní.⁵⁷ To nás přivádí k dalšímu možnému využití, a to literatury jako určité půdy pro prvotní otestování konceptu, což zároveň hluboce ukáže jeho povahu. Freud ve svých textech zdůrazňuje určitou blízkost konceptu literárního a toho psychoanalytického – tuto blízkost následně vysvětluje a z jeho hlediska do určité míry posiluje správnost psychoanalytických konceptů, jelikož jak psycholog, tak umělec dospívají ke stejným/podobným závěrům.

Tímto končí segment práce, který se zabýval tzv. obsahově orientovanou psychologií literatury. Tu Lindauer považuje vůbec za střed psychologie literatury, a to navzdory důrazu, který byl v psychologii historicky věnován autorům a celkově tématice následující kapitoly.

4 PSYCHOLOGICKÝ VÝZKUM LITERATURY

Doposud jsme prošli dvěma rozdílnými přístupy, přičemž v obou byla psychologie do určité míry omezena. Nyní pokročíme na úroveň, ve které psychologie obsadí plně svrchovanou pozici nad literaturou a bude k ní přistupovat jako k vlastnímu předmětu výzkumu – nebude se tedy zdržovat jakéhokoliv komentáře, jako tomu bylo doposud. „Každý lidský výtvar, projev nebo jev má totiž neodmyslitelný psychologický aspekt.“⁵⁸ Krásná literatura rozhodně není výjimkou a předmětem psychologie tedy může být. Je ovšem vším, jenom ne předmětem jednoduchým. Psychologický výzkum obecně čelí mnohým nesnázím a dá se říct, že v umění je většina těchto nesnází zesílena do naprostého extrému. Literární dílo je „[...] komplexní antropologický fenomén. Podléhá jak formálním zákonům materiálu, z něhož je vytvořeno, tak vnitřním psychickým intencím individua; ...“⁵⁹ Je silně subjektivní a slouží jako forma exprese umělce. S dalšími faktory už jsme se v průběhu této práce seznámili – v druhé kapitole jsme uvedli, že dílo může představovat různé ideje nebo až světonázor, pohled na svět. V první kapitole jsme citovali, že život vytváří určitý model pro literaturu a umění zase model pro život.

⁵⁶ LINDAUER, Martin S., ref. 38, s. 10

⁵⁷ Tamtéž, s. 82

⁵⁸ VIEWEGH, Josef, ref. 9, s. 12

⁵⁹ Tamtéž, s. 15

Dále sama o sobě může literatura poznávat, a to i v psychologickém smyslu. V jistých směrech to dokonce zvládá i vytríbenějším způsobem než samotná psychologie – jak bylo už široce rozebráno. Literární projev doprovází lingvistická, stylisticko-estetická, kulturně-historická, psychologická, sociologická a filozofická složka.⁶⁰

Mezi základní oblasti psychologického výzkumu literatury lze volně zařadit autora a jeho vztah s dílem, poté tedy jeho tvůrčí proces, psychologii publika/čtenáře, či obecněji percepce díla nebo jeho strukturu a širší kulturně sociální vliv.

4.1 Přínos psychologického výzkumu literatury

Dále si musíme položit otázku, co nás vůbec k výzkumu krásné literatury motivuje (kromě jejího psychologického pochopení samozřejmě). Jako konsekvence výzkumu by bylo nepochybně otevření několika cest k sblížení literatury s psychologií. Jak doufám, z práce už vyplynulo, že takové sblížení by bylo vzhledem k vzájemné společnosti obou oborů jen prospěšné, nacož dává důraz Lindauer. Obecně výzkum literatury je pozoruhodný z hlediska interdisciplinarit, kterou vyzdvihuje jak Viewegh, tak Lindauer. Už bylo řečeno, že na komplexním poli literatury se setkává mnoho disciplín. Její výzkum by mohl přinést interdisciplinární pokrok z hlediska metodiky a integrovat spoustu poznatků z jiných oborů – sblížit psychologii, humanitní vědy a umění. Úspěchy ve výzkumu umělců a jejich děl mohou přinést nové teoretické poznatky o kreativitě, fantazii a dalších jevech. Nebo prakticky využitelné poznatky o osobních dokumentech, jak nastínil Viewegh. Biblioterapie by také určitě našla způsob, jak vylepšit svoje metody na základě výzkumu vlivu, který literatura má na konzumenta.⁶¹ Nelze opomenout ani psychologický pohled do kultury, který může literatura jako umění obecně nabídnout.⁶² Využití poznatků se nabízí také v rámci literární kritiky, ač za to byla psychoanalýza v minulosti kritizována – slovy Vybírala: „Psychoanalýza představuje v kulturních dějinách reduktivní výkladový rámec, který příliš nepřispěl k porozumění toho, o co se spisovatel nebo jiný umělec snažil.“⁶³ Přesto jde historickou pozici psychoanalýzy vůči umění opodstatnit, jak předvedl M. Nakonečný.⁶⁴ Zavrhnout na základě psychoanalýzy obecně psychologický pohled na literaturu se tedy nehodí. Posledně může sám výzkum odhalit další přínosné kvality literatury. Podle Lindauera je literatura mimořádně pozoruhodný fenomén, který byl psychologií, snad právě kvůli její komplexnosti, ignorován nebo zjednodušován. Pro to psychologie prý nemá žádnou omluvu.⁶⁵

⁶⁰ VIEWEGH, Josef, ref. 9, s. 15

⁶¹ Zde je nutno zmínit bibliopsychologii, což je disciplína zkoumající vliv čtení na konzumenta a svým záměrem tedy určitě spadá pod širší definici tohoto přístupu nebo psychologie literatury jako takové.

⁶² Příkladem může být prezence Jungiánských archetypů např. ve Faustovi.

⁶³ VYBÍRAL, Zbyněk, ref. 1, s. 30

⁶⁴ NAKONEČNÝ, Milan, ref. 27

⁶⁵ LINDAUER, Martin S., ref. 38, s. 34

Problematiku tohoto přístupu lze dále dělit na Klinickou psychologii literatury a Vědeckou psychologii literatury

4.2 Klinická psychologie literatury

Zatímco, co vědecký výzkum začíná na jednodušších fenoménech, pomocí kterých následně plánuje otevřít cesty ke studiu těch komplexnějších, klinické teorie konfrontují realitu ve své plné komplexnosti a snaží se v ní zorientovat. Dávají důraz na zkušenost a praktické uplatnění získaných poznatků. Dominující teorií v klinické psychologii a psychologii literatury obecně představuje psychoanalýza a za demonstrativním účelem zde i bude představena. Ovšem na literaturu můžeme pohlížet i z hlediska analytické nebo existenciální psychologie. Podobně jako tomu bylo i u předchozího přístupu kde, ač jsme prezentovali vše na příkladu psychoanalýzy, pádná většina psychologických konceptů různých povah dokáže najít svoji ilustraci v literární postavě.

4.2.1 Psychoanalytický pohled na literaturu

V předchozím přístupu jsme v rámci psychoanalytických interpretací zůstávali u postav. Náš současný přístup ovšem zaujmul pozici nad literaturou a získává tak několik možností. Nejdůležitější je asi to, že může zkoumat psychologii básníka obecně, jako typu, a hlavně jeho tvůrčího procesu. Pojďme se nyní podívat zkráceně na to, jak vnímá psychoanalýza literaturu.

Základ psychoanalytického pojetí literatury lze vysvětlit na denním snění, které je považováno za určitý předstupeň literárního díla a jehož teorii Freud přenáší na literární obsah. V denním snění jsou skrze fantasii, oproštěnou od limitací reality, splňována nevyslyšená přání, a to včetně těch, která jsou nevědomá. Podobně tuto úlohu splňuje i literární dílo, a to jak pro autora, tak pro konzumenta. Psychoanalýza tedy vysvětluje nejen psychologii autora, ale zároveň i jeho konzumenta. Ku příkladu děj antické tragédie Oidipus v divácích probouzí potlačené přání nenáhodně nazvaného Oidipova komplexu. Stejně tak Hamlet nebo Bratři Karamazovi od Dostojevského. Vliv uměleckého díla tedy spočívá v úspěšném fantasijním výrazu nevědomých přání, a to současně takovým způsobem, aby tento výraz prošel nezpozorován pod hledáčkem morálního soudu společnosti a přinesl publiku slast. K tomu se nabízí určitá patologie umělce, u kterého Freudova psychoanalýza vnímá zesílené infantilní a neurotické znaky, či přímo psychická onemocnění, jako v případě Freudovy analýzy Dostojevského.

4.2.2 Analýza autora

Už jsme zjistili, že literatura je neodvratně psychickou činností a má svůj psychologický aspekt. Zjistili jsme také, že mnozí autoři při tvorbě do velké míry čerpají sami ze sebe – ze svých vlastních zkušeností, či lépe řečeno ze svého celého života. Autor takto, cituji Pondělíčkovu parafrázi N. Sarraute: „[...] potom prostřednictvím svých postav naprosto poctivě mluví sám o sobě.“⁶⁶ Flaubert slavně prohlásil: „Paní Bovaryová, to jsem já!“ V omezeném kontextu této práce, toto považujeme za skromný podklad (kromě předešlých argumentů psychoanalýzy) pro

⁶⁶ PONDĚLÍČEK, Ivo, ref 4, s. 61

oprávněnost k psychologické analýze autora ve spojitosti s jeho dílem. Teoretický výzkum autorů lze tedy prakticky uplatnit v jejich analýze. Analýzy už nelze, tedy rozhodně ne ve Freudově psychoanalytickém pojetí považovat za demonstrativní a didaktické (podle vzoru předchozí kapitoly). Freudovi jde spíše o přiblížení se psychické realitě Dostojevského – o výzkumné záměry a současně tedy i o počín literární kritiky, který má vrhnout nové světlo na spisovatelův život. Pro neobeznámeného čtenáře nutno dodat, je taková kritika silně extravagantní, což sám Freud v místech přiznává. Samotný obsah díla (včetně postav) hraje už malou roli, je zmiňován jen obecně tematicky, když má vypovědět něco o povaze autora a podpořit patologickou diagnózu. Jedná se tedy spíše o biografický pohled získaný z různých historických a literárních zdrojů.

4.2.3 Kritika

Už jsme zmínili, že psychoanalytická literární kritika byla podobně jako Freudovy teorie samotné podrobena ostré kritice. Přesto je psychoanalýza nedílnou a vlivnou součástí historie literatury, což bylo vidět zejména v první nebo také ve druhé kapitole. Důležité je také zmínit, že psychoanalýza od Freuda prošla dlouhým vývojem, na který reagovala i její literární část. Kritiky inspiroval ku příkladu Jacques Lacan. Literáti si v různých obměnách našli pro psychoanalýzu místo a v kritice je tento směr pořád aktivní (ovšem v žádném případě nelze říct, že dominantní).

4.3 Vědecká psychologie literatury

Oproti klinickým teoriím je vědecký výzkum literatury méně rozvinutý a často opomíjen, přičemž jeho vliv je celkově minimální. Na začátku kapitoly jsme poskytli dostatečný nástin komplexnosti, která z literatury dělá sotva jednoduchý fenomén k experimentálnímu studiu. Výzkum se tedy soustředí na kratší celky, jako tituly, klišé, jména postav, citace. To jsou vše témata týkající se obsahu literatury a vcelku nezasahují do problematiky autora. Lindauer dává důraz na přínosnost obsahu literatury, což je problematika spojená s prvním přístupem, jen k ní přistupuje svými vlastními metodami – to bylo už zpracováno v kapitole „Způsoby praktické studie literatury“. Jenže kontext vědecké psychologie literatury je širší. Kvantitativně lze zpracovávat třeba i výpovědi umělců o kreativitě apod. Hranice jejího výzkumu není vymezena pouze na obsahu literatury (ač se prozatím drží hlavně v něm), proto si Lindauerovy myšlenky zaslouží zmínku i zde. Vědecký výzkum literatury je ještě ve svém zárodku a v budoucnu by mohl tvořit podle Lindauera potřebný přínosný doplněk klinických teorií. Také může přinést v kontextu literatury unikátní poznatky empirické povahy, kterými žádná forma literární kritiky nedisponuje.

5 TERAPEUTICKÉ VYUŽITÍ KRÁSNÉ LITERATURY

Využít krásnou literaturu je možné v rámci biblioterapie, což je „metoda psychoter., využívající léčebné n. podpůrné účinky četby;“⁶⁷ V tom je zahrnuta i odborná literatura, kterou se zde nebudeme zabývat. Pod biblioterapii spadají i terapeutické funkce psaní. Také se pod ni někdy zařazuje i poetoterapie, tedy terapie skrze konzumaci a tvorbu básní. Obě tyto metody lze provádět individuálně nebo také skupinově v různých obměnách – třeba jen doplňkově k jiným terapiím.

Literatura má hned několik vlastností, ze kterých může její terapeutické využití těžit. Protože už většina z těchto vlastností byla v práci naznačena nebo přímo detailně rozebrána, pojďme se na terapeutickou stránku literatury podívat právě z pohledu probrané problematiky. Začneme už uvedenou citací Pondělíčka, ke které se pojí mnoho významů: „Život vytváří model pro literaturu a zpětnou vazbou funguje literatura a umění jako model k životu.“⁶⁸ Člověk nachází v literatuře obraz svého života, ať už momentálního nebo toho budoucího, či ideálního. Skrze literaturu může dojít k sebepoznání. Čtenáři se v literatuře dokonce identifikují s postavami, přičemž u většiny děl je taková interakce ze strany autora přímo úmyslná a žádoucí. Pokud dosavadní výčet něco umocňuje, je to individuální detailnost, kterou literatura disponuje. „[...] readers often identify with fictional characters, naturally and spontaneously, an intimacy rarely found in other arts;“⁶⁹ V první kapitole jsme dlouze rozvedli schopnost literatury vyvolat pocity soucítění i u postav, které jsou naší vlastní zkušenosti dost vzdálené, což je u těch nám blízkých umocněno. Pokud se bavíme o emocích, dokáže jak psaní, tak čtení, vyvolávat katarzi snad pramenící právě z úzké vzájemné identifikace. Správná literatura dokáže naopak i poskytnout klid, útěk, odreagování a potřebný odpočinek. Doposud také vyplynulo, že literatura nemá nouzi ani o poznání – je zdrojem různorodých idejí a formuje světový názor nebo životní filosofii, což vše může také dopomoci ke zlepšení čtenářovy orientace a stability ve svém vlastním životě. V případě odborné literatury v biblioterapii, která je používána např. k obeznámení pacienta s jeho psychickou nemocí, tak snad i k tomuto by mohla tato práce něco navrhnout. Vysvětlení takové problematiky pacientovi by mohlo s určitými přínosy být provedeno za pomoci literárních demonstrací a vzájemné identifikace s osudy hlavní postavy.

„A line or two from a literary work can have a powerful psychological effect on an individual and lead to thoughtful reflections, profound thoughts, searing insights, and revelatory jolts.“⁷⁰ Takové tvrzení můžeme myšlenkami této práce jenom potvrdit, vliv na čtenáře podtrhuje psychoanalýza i pointa prvního přístupu o hlubokém soucítění, oboje může sloužit jako podklad toho, že literatura dokáže v člověku vyvolat hluboké a vlivné duševní pohyby.

⁶⁷ HARTL, Pavel a HARTLOVÁ, Helena, 2015. *Psychologický slovník*. Třetí, aktualizované vydání. Praha: Portál, s. 74. ISBN 978-80-262-0873-0.

⁶⁸ PONDĚLÍČEK, Ivo, ref 4, s. 269

⁶⁹ LINDAUER, Martin S., ref. 38, s. 44

⁷⁰ Tamtéž, s. 85

ZÁVĚR

V této práci jsem se zaměřil na problematiku vztahu mezi psychologií a literaturou. Pohled, kterým tato práce na problematiku nahlížela, stranil psychologii, jelikož se ptal po užitku, který krásná literatura psychologii může přinést, a tedy i po charakteristice jednotlivých psychologických přístupů k ní. Ze základního průzkumu první kapitoly vyplynulo rozdělení na čtyři přístupy: 1. Využívání psychologického poznání v literatuře, 2. Uplatňování psychologických konceptů v literatuře, 3. Psychologický výzkum a studium literatury a mimo stojící 4. Terapeutické využití krásné literatury. První tři přístupy lze charakterizovat na třech úrovních vztahu mezi disciplínami: literatura nadřazená, rovnocenný vztah, psychologie nadřazená. Pro čtvrtý přístup je tato charakteristika poněkud nevhodná a zbytečná.

První přístup jde charakterizovat myšlenkou „literatura je psychologie“. Šlo nám o vyzdvížení části literatury, která autonomně bez závislosti na psychologii samotné dokáže poznávat psychologickou realitu. Takové poznání může psychologie následně čerpat. Spisovatelé dokáží být neskutečně citliví a intuitivní – jsou mistry techniky vcítění. Zaznamenávají chování, zkušenost nebo přímo simulují vědomí. Jejich přínos spočívá jak v silně individuálním poznání, tak i v tom objektivním, rostoucím často právě ze subjektivity. Umožňují nám pochopení jiného druhu – na jiné úrovni než vědecká psychologie. Pochopení podobné tomu fenomenologickému. Dále mohou svojí bystrostí intuice inspirovat nové hypotézy. V případě psychoanalýzy lze tvrzení „psychologie je literatura“ posunout ještě o trochu dál, díky blízkému vzájemnému vztahu obou disciplín.

Druhý přístup se zaměřil na interakci psychologie a literatury na její vlastní půdě, tedy v mezích psychologického poznání v literatuře. Zde byl dán důraz na obecně didaktické schopnosti literatury. Skrze literaturu můžeme psychologické koncepty demonstrovat/ilustrovat. To kromě těch didaktických benefitů přináší i hlubší znalost konceptů, kdy detailní pravda literatury slouží jako zvětšovací sklíčko, co ukazuje jejich hlubokou povahu v praxi. Kromě toho literatura poskytuje i úvodní materiál k jejich testování.

Třetí přístup připustil kompletní nadhled psychologie nad literaturou – tedy umožnil její psychologický výzkum. Literatura, ač komplexní, má určitě svůj psychologický prvek, který může být studován. Výzkum může přinést několik benefitů, týkajících se interdisciplinarit a celkového sblížení umění, humanitních věd a psychologie. Dále také nové poznatky o fantazii a kreativitě. Může vylepšit metody literární kritiky nebo obecně najít další psychologická využití literatury. V tomto a předchozím přístupu je neideální využití pouze konceptů psychoanalýzy jako demonstrativní psychologické školy této práce. Ovšem takovému rozhodnutí se díky omezeným psychologickým znalostem nešlo vyhnout.

Čtvrtý přístup hodnotil potenciál literatury v mezích terapie. Literatura má mnoho vlastností, které k takovému účelu mohou být využity. Čtení dokáže v člověku vzbudit hluboké duševní posuny. Postavy si někdy přímo vynucují identifikaci a soucit – jsou hluboce pochopeny. Literatura dokáže emoce uvolňovat i poskytovat odpočinek. Literární díla obsahují světonázor nebo životní filosofii a spoustu dalších různorodých myšlenek. To vše slouží čtenáři jako určitý

obraz k životu a umožňuje mu lépe se s tím svým vypořádávat. Terapeutické využití literatury je tedy bohaté.

Za účelem splnění všech svých cílů musela práce prezentovat širokou škálu různorodých psychologických témat – od literárních postav, komplikovanosti výzkumu až po psychologickou terapii. K tomu užila poměrně komplikované členění, které přes svoji komplikovanost však dokázalo přínos krásné literatury prezentovat v jeho různorodosti bez toho, aby práce musela užít reduktivnějších členění, kde je autonomie a plnohodnotnost ne každého přístupu plnohodnotně vystižena. Zároveň prezentuje problematiku postupně ve vzájemné návaznosti. Čtenář tak má možnost seznámit se s potenciálem literatury v celé jeho šíři a odpovídajících kontextech jednotlivých přístupů. Proto bych hodnotil cíle práce za splněné.

POUŽITÁ LITERATURA

ARAS, Goksen, 2015. Personality and Individual Differences: Literature in Psychology- Psychology in Literature. Online. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. Roč. 185, č. 4, s. 250-257. ISSN 1877-0428. Dostupné z: <https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.03.452>. [cit. 2025-02-01].

BOWIE, Malcolm, 1988. *Freud, Proust and Lacan: theory as fiction*. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 0-521-27588-1.

DAR, Ayesha, 2022. On the relationship between literature and psychology. Online. *International Journal of Applied Research in Social Sciences*. Roč. 4, č. 8, s. 284-292. Dostupné z: <https://doi.org/10.51594/ijarss.v4i8.382>. [cit. 2025-02-01].

FISCHER, Otokar, 1917. Otázky literární psychologie. Duch a svět. Praha: F. Topič. Dostupné také z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:1baf5b30-3687-11e5-8851-005056827e51>.

FREUD, Sigmund, 1990. *O člověku a kultuře*. Eseje. Praha: Odeon, s. 81-89 a 151-167. ISBN 80-207-0109-5. (eseje Básník a lidské fantazie, Dostojevskij a otcovražda)

FREUD, Sigmund, 2003. *Výklad snů*. Vyd. 4., upr. Pelhřimov: Nová tiskárna, s. 149-160. ISBN 80-86559-16-5.

FREUD, Sigmund, 2020. *Přednášky k úvodu do psychoanalýzy*. Praha: Portál. ISBN 978-80-262-1573-8.

HARTL, Pavel a HARTLOVÁ, Helena, 2015. *Psychologický slovník*. Třetí, aktualizované vydání. Praha: Portál, s. 74. ISBN 978-80-262-0873-0.

JENSEN, Wilhelm a FREUD, Sigmund, 2021. *Gradiva: pompejská fantazie*. Europa. Praha: Academia. ISBN 978-80-200-3236-2.

JONES, Ernest, 1976. *Hamlet and Oedipus*. New York: Norton. ISBN 978-0-393-00799-2.

JOYCE, James, 1983. *Portrét umělce v jinošských letech*. Praha: Odeon. ISBN 01-066-83.

JOYCE, James, 2012. *Odysseus*. Praha: Argo. ISBN 978-80-257-0594-0.

KAŠPAROVÁ, Jana, 2012. *Biblioterapie pro děti*. Bakalářská diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita.

KOVAŘÍKOVÁ, Anna, 2015. *Vybrané kapitoly z teorie literárního díla - psychoanalytická kritika a kognitivní literární věda*. Bakalářská diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita, s. 8-24.

LINDAUER, Martin S., 2009. *Psyche and the Literary Muses*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Co. ISBN 978-90-272-3339-4.

- LODGE, David, 2002. *Consciousness and the Novel: Connected Essays*. London: Secker & Warburg, s. 1-91. ISBN 0-674-00949-5.
- MACURA, Vladimír a JEDLIČKOVÁ, Alice, 2013. *Průvodce po světové literární teorii 20. století*. Brno: Host, s. 426-432. ISBN 9788072948482.
- MARTÍNKOVÁ-RACKOVÁ, Simona, 2024. *Rozhovor se Simonou Bohatou: Když píšu, jsem ta postava*. Online. Itvar.cz. Dostupné z: <https://itvar.cz/kdyz-pisu-jsem-ta-postava>. [cit. 2025-01-26].
- MOGHADDAM, Fathali M., 2004. From 'Psychology in Literature' to 'Psychology is Literature': An Exploration of Boundaries and Relationships. Online. *Theory & Psychology*. Roč. 14, č. 4, s. 505-525. Dostupné z: <https://doi.org/10.1177/0959354304044922>. [cit. 2025-01-26].
- NAKONEČNÝ, Milan, 2022. *Umění a psychoanalýza*. Praha: Malvern, s. 9-114. ISBN 978-80-7530-380-6.
- PONDĚLÍČEK, Ivo, 2016. *Labyrinty duše & bída psychologie: výběr esejů*. Střed (Prostor). Praha: Prostor. ISBN 978-80-7260-328-2.
- PROUST, Marcel, 2020. *Hledání ztraceného času I. Svět Swannových*. Praha: Rybka Publishers. ISBN 978-80-87950-76-0.
- RIJNEVELD, Marieke, 2021. *S večerem přichází tíseň*. Praha: Argo. ISBN 978-80-257-3626-5.
- VIEWEGH, Josef, 1999. *Psychologie umělecké literatury: k problematice a metodologii nové interdisciplíny*. Brno: Nakladatelství P. Křepela. ISBN 80-902653-1-6.
- VYBÍRAL, Zbyněk, 2020. *Literární psychologie: psychologie psaná spisovateli*. Praha: Nová beseda. ISBN 978-80-88383-19-2.
- WELLEK, René; WARREN, Austin; CALDA, Miloš a STRÍBRNÝ, Zdeněk, 1996. *Teorie literatury*. Velká řada. Olomouc: Votobia. ISBN 80-7198-150-8.
- WORDSWORTH, William; COLERIDGE, Samuel Taylor a SOUTHEY, Robert, 1999. *Jezerní básníci*. Online. Klub přátel poezie. Praha: Mladá fronta, s. 43. ISBN 8020407901. Dostupné z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:3578d540-020a-11e8-816d-5ef3fc9bb22f>. [cit. 2025-01-27].
- YIEMER, Daniel, 2019. On the Interaction Between Literature and Psychology. Online. *IEEE-SEM*. Roč. 7, č. 8, s. 155-167. ISSN 2320-9151. Dostupné z: https://www.ieeesem.com/researchpaper/On_the_Interaction_Between_Literature_and_Psychology.pdf. [cit. 2025-02-01].